

נריה גוטל
הכלמת תלמידים – ערך חינוכי?
עיון בהלכת-חינוך

אם ניתן לדבר על הסכמה כמעט מוחלטת וגורפת בעולם החינוך העכשווי רווי הגישות החלוקות, הרי זו הדרישה ליחס לבבי וחם, מעריך ומכבד, של מורה כלפי תלמיד. נכון הוא שמתקיימים דיונים על המידה: האם להופכו ל'חבר' או לשמר מידת-מה של ריחוק, ואולם על כך דומה כי לית מאן דפליג: מתן כבוד לתלמיד. תפיסה זו, שרווחת אינטואיטיבית, גם מאוששת מחקרית.¹ Coopersmith¹ הציג נתונים המראים שילדים בעלי הערכה עצמית גבוהה, הם ילדים להורים המכבדים את ילדיהם. ענישה שננקטה לעיתים בבתים אלה, נעשתה בהקפדה שלא לבזות ולא להשפיל. לא כן הורי הילדים חסרי הביטחון העצמי, שהתייחסו לבניהם כאל נטל ולא התייחסו אליהם בכבוד. מכאן קצרה הדרך למסקנה שהסיכוי שילדים יהיו בעלי הערכה עצמית גבוהה גדל ככל שהם זוכים לסביבה מעריכה ומכבדת. לימים אושרו הממצאים גם בהתייחסות ממוקדת באוכלוסייה ישראלית.²

על נזקים מיידיים וארוכי-טווח של הכלמת תלמיד, נוכל לעמוד מתיאור אירוע שהוצג אף נותח לאחרונה בפרוטרוט על ידי ז' גרוס.³ יתרונו של אותו אירוע, שהוא נבחן שנים אחר שהתרחש, ובכך הוא מאפשר פרספקטיבה מתונה והתייחסות שקולה. עיקרו היה זה:

*

בשיעור תורה שניתן כחוג, במסגרת בלתי פורמלית, לימדה המורה עפרה את 'פרשת דוד ובת שבע'.⁴ המורה עפרה ידועה במקום מגוריה כצדיקה, גומלת חסדים ויראת שמים, לבושה בפשטות ובצניעות, מכסה ראשה, לובשת חצאיות ארוכות ושרוולים ארוכים. היא דמות מוערכת, היא מהווה סמכות תורנית ושיעוריה מוכנים בקפידה. במהלך השיעור המדובר, יוסי, שהוא ילד פיקח ושנון, נחשב "ילד טוב" ובעל מוטיבציה תורנית גבוהה, קם לפתע ושאל: "מה זה, דוד המלך לוקח אשה של אחר? ועוד מתכנן שבעלה יהרג?" או-אז המורה הרימה עיניה, נעצה אותם עמוק בעיניו של יוסי ואמרה: "תתבייש לך, כך אתה מדבר על גדולי ישראל? זה מה שלימדו אותך? ילד שמדבר בצורה נוראה כזו, זה כבר מראה על העתיד שלו. ילד כזה אין לו יראת שמים. מי שמדבר כך על אבות וגדולי האומה צריך להיזהר". יוסי האדים, הלבין והרגיש "שהדם בורח לו לרגליים". הילדים השפילו מבט, חלק נבהלו מעצמת התגובה ושניים רצו לצחוק מרוב מבוכה, והמורה בשלה, נועצת מבט ביוסי המבוייש, דופקת על השולחן וחוזרת שוב ושוב: "תתבייש!

¹ CooperSmith, S. The Antecedents of Self Esteem, San Francisco: freeman,1967 ; וראה מ' אדד,

'כבוד התלמיד - כבודו של אדם', בשדה חמד ז-ח (תשנ"ה).

² ג' מגלין, שיפוט מוסרי, תוקפנות ודיכאון כפונקציה של חינוך הניתן ע"י הורים, עבודת מ.א., אוניברסיטת בר-אילן, 1993.

³ ז' גרוס, 'הניתן לחנך באמצעות הלבנת פנים?', תלפיות יב (תשס"א-תשס"ב), עמ' 404-416.

⁴ על מורכבות הוראת 'פרשת דוד ובת שבע' נשברו קולמוסים רבים, לאחרונה אף התנהל בעתונות הציונית-דתית פולמוס ער סביב מה שמכונה: הוראת "תנ"ך בגובה העיניים". משהו מזה, ראה צ"י טאו, צדיק באמונתו יחיה, ירושלים תשס"ב; י' מדן, דוד ובת שבע, אלון שבות תשס"ב; א' נבנצל, 'כל האומר דוד חטא – אינו אלא טועה', שיחות לספר בראשית, שיחה לו; י' ברנדס, 'במאי קמיפלגי – למחלוקת האחרונים בפרשנות חטאו של דוד', מגדים כו (תשנ"ו), עמ' 107-127; י' מדן, 'איך ללמד סגוריה על דוד?', שם, עמ' 129-134 ועוד הרבה. וראה י"ל בלאך, שעורי דעת, ב, ירושלים תשמ"ט, שעור ח; א' קוטלר, 'ההבנה האמיתית של סיפורי התורה', אוסף חידושי תורה, ירושלים תשמ"ג, עמ' תב-תיא.

חצוף! יוסי הנסער חזר הביתה ושיתף את אימו בתקרית. האם, שלא רצתה "להסתבך" עם המורה עפרה, בעלת המעמד הגבוה, יעצה לבנה לפרוש מהחוג התורני.

לאחר שלושה חודשים, בערב יום הכיפורים, מצאה המשפחה בתיבת המכתבים מכתב שנשלח ליוסי מהמורה עפרה. במכתב היא הסבירה מדוע נהגה כפי שנהגה, מדוע יוסי היה צריך לחוש מושפל בגלל התנהגותו, ובסופו כמה מילים מהם השתמע שאם בכל זאת נפגע היא מתנצלת, אך זה היה הכרחי ובלתי נמנע. כאשר יוסי קרא את המכתב, הוא חש שרגעי ההשפלה והביזוי חוזרים אליו. הוא הרגיש שקשה לו למחול אפילו בערב יום הכיפורים. ברם אמו סברה שבשעת פיוס כזו, מן הראוי שבנה יתקשר ויאחל למורה גמר חתימה טובה. הילד סירב, אך האם הפצירה בו לעשות זאת. הילד התקשר. המורה עפרה שמחה מאוד, ברכה אותו לשנה טובה וגמר חתימה טובה. האם ביקשה גם היא לברך את המורה, ואז אמרה המורה עפרה לאם כי "לפעמים כשאני כועסת על הילדים אני ממש מרגישה כאילו אני עושה את זה במקום הקדוש-ברוך-הוא בעצמו; ממש כמוהו אני כועסת וחושבת שצריך למצות את הדין". האם סיימה מהר את השיחה.

לאחר שמונה שנים, כשיוסי בגר, התברר שהאירוע הותיר אצלו חותם בל יימחה. הוא סיפר שהוא חוזר עליו שוב ושוב באזני מורים, חניכים וחברים. הוא זכר את תחושת הכעס, ההשפלה וגם הפחד, כאילו היא מקללת אותו. הוא הסביר עד כמה השאלה נשאלה בתמימות, לא כדי להציק, לא כדי לעצבן. ועוד הוסיף: "אני חושב שמהו מאוד בסיסי נגמר אצלי מאותו רגע". לא דוקא בהיבט הדתי, יותר בהיבט הלימודי-משמעת. "הפסקתי להקשיב, הפרעתי, הייתי מאוד אנוני". יוסי מספר שהשפלתו לא היתה אירוע יחידאני. עוד ילדים "זכו" בחווייה דומה, בפגיעה פומבית. יוסי סבור שלדידה של המורה עפרה, הדבר אכן נעשה באמת ובתמים מתוך תפיסה חינוכית, מתוך אמונה דתית עמוקה, שככה מחנכים. הוא מדגיש שהמורה עפרה היא אשה צדיקה, אשה שכל-כולה עשייה דתית למען הזולת, וגם מה שאז אמרה נעשה מתוך חרדת קודש. ולמרות זאת, באותה שעה הוא חש "מנוודה", "עברייני" וככל שהנאום שלה התארך, יוסי חש מתחשל, מתגבר ואפילו מצפצף עליה. בשיא ההשפלה, משהו בסיסי נשבר.

*

ואין זו אלא דוגמה אחת, סיפור אחד, עליו הכול יכולים – מן הסתם – להוסיף כהנה וכהנה מניסיונם שלהם ומניסיונם של אחרים.

חשוב להדגיש כי במקרה זה – ושכמותו – ההכלמה אינה נעשית בהיסח הדעת, בפליטת פה, בשגגה. מדובר במתודה חינוכית, הנעשית לכתחילה, בעיניים פקוחות ובמודעות גמורה. לשון אחר: הכלמה כהליך חינוכי, הליך אותו שולל 'העולם' על הסף.

דא עקא, במקורות יהודיים אנו מוצאים, לכאורה, גישה הפוכה בתכלית. מובן מאליו שיש לא מעט מאמרי חז"ל המעמידים את כבוד התלמיד לא רק כערך גרידא אלא כערך רב מעלה ורב חשיבות ביותר - ומשהו מזה להלן - ברם לא יתכן להעלות מימרות כאלה על ראש שמחתנו, תוך העלמת והדחקת מימרות הפוכות, מנוגדות וסותרות. לא יעלה על הדעת לטמון ראש בחול כבת יענה ולא להביא לתשומת לב, לעיון ולבחינה, מקורות האומרים במוצהר ובמובהק את ההיפך. איננו רשאים להתעלם ממצואות שלנגד עינינו; איננו יכולים לתת לעובדות לטפוח על פנינו ולהפטיר כאשתקד. חובה עלינו לברר וללבן גם את שפחות-נוח לנו, על-מנת למצות את העיקרון המוטבע בו ולאור זאת, לברר לאמיתו את דרכו של חינוך יהודי. לליבון הסוגיה ולניסיון לתת לה פשר, מוקדשים הדברים שלהלן.

"כבוד תלמידך"

הדרישה היהודית למתן כבוד לתלמיד, נוסחה אמנם בלשון הדרכת-הנחייה העלולה לעיתים להתפרש כפחות מחייבת, אך לאמיתו של דבר, ובסופו של דבר, היא מקבלת עיצוב הלכתי מחייב לכל דבר וענין. במסגרת מכלול ההנחיות הנפרשות במסכת אבות (ד, יב), הורה רבי אלעזר בן שמוע: "יהי כבוד תלמידך

חביב עליך כשלך".⁵ על מקורה של ההנחייה ועל קדימותה, מצביע מדרש הלכה (מכילתא דרשב"י יז, ט), הרואה ביחסי משה-יהושע תקדים לדורות. במלחמת ישראל בעמלק אומר משה ליהושע "בחר לנו אנשים". ומדוע "לנו"? וכי צריך משה-המנהיג לשתף את יהושע-נערו ביוזמה, עד שהוא אומר "בחר לנו"? אלא, גורס המדרש "מיכן שיהא כבוד תלמידו של אדם חביב עליו ככבוד חבירו, וילמוד כל העולם ממשה שלא אמר לו ליהושע בחר לי אנשים אלא בחר לנו אנשים, עשאו כמותו".⁶

ביטוי קיצוני וחריג לאותו כבוד שהרב חולק לתלמיד מתואר גם הוא באמצעות יחסי משה-יהושע. לעומת המקרה שלעיל, המתייחס לראשית דרכם המשותפת, הרי המקרה שלהלן מתייחס לסוף הדרך, לחודש הסמוך למותו של משה.

כך מתארת אגדת חז"ל⁷ את הליכותיו של משה אותה שעה:

מה עשה משה? מאחד בשבט עד ששה באדר היה הולך שחרית וערבית ומשמש ליהושע כתלמיד לרב, ואותם ל"ו יום עלו למשה יום לשנה. כיצד היה משה משמש את יהושע? בכל יום היה משה עומד מחצות לילה והולך לפתחו של יהושע ונטל המפתח ופותח את הדלת ונכנס ונוטל חלוק ומנערה ומניחה אצל מראשותיו, ונוטל מנעליו ומתקן ומניח בצדי המטה, ונוטל טליתו וכסותו וסודרו וכובע של זהב ועטרת מרגליות ומבחינו ומצרפן ומזקקן ומסדרן לפניו על סילון של זהב. שוב היה מביא קיתון של מים וקערה של זהב ומניח על הסילון, ועדיין יהושע לא היה נעור משנתו, ואח"כ היה מצוה משה לנער ולכבד בית אהלו של יהושע כעין אהלו של משה, ומכניס כסא הזהב, ופורש סדין של בוץ וסדין של מילת, ומסדר כלים יקרים ונאים שלו כמנהג המלכים. ואחר כך היה יוצא כרוז: משה עומד באהלו של יהושע ואומר כל המבקש להקביל פניו של יהושע יבא ויקביל, שנפל דבר ביהושע מאת ד' להיות פרנס על ישראל. באותה שעה כל יחיד ויחיד שבישראל שהיה שומע הכרוז היה מפחד ומזעזע ואומר אני חושש בראשי כדי שלא ילך, ובוכה אוי לך ארץ שמלךך נער! ובת קול אומרת כי נער ישראל ואוהבהו, גם הארץ פתחה פיה ואמרה נער הייתי גם זקנתי, ומתקבצים זקני ישראל וכל שרי הגדודים וראשי השבטים ושרי האלפים והמאות והעשרות. כשבאו אצל משה היה מושיב כל אחד ואחד לפי גדולתו, וכיון שרואה משה שיהושע נעור משנתו היה נכנס ונוטל חלוקו ונותנה לו בידו, כיון שהיה יהושע מכיר בו היה מתבייש ונוטל חלוקו ומכסה גופו ולובש בזעזעות נפשו ונופל על רגליו של משה ואומר לו אל תהרגני רבי בחצי ימי מפני השררה שבאה עלי מאת הקב"ה, אמר לו משה בני אל תתיירא אין לך עון בזה, במדה שמדדת לי אמדד לך ששמשתני בסבר פנים יפות כך שמשתך תלמיד, ואהבת לרעך כמוך, לא כך שנית לך יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך.

לולא חיתומו של המדרש, נוטים היינו – מן הסתם – לומר שאין מקרה זה, החריג, המצומצם והייחודי, יכול ללמד מעבר לעצמו. יכולים היינו לטעון שרק שם, לאור חילופי המשמרות במנהיגות העם ומתוך

⁵ על גירסאות חלופיות: "חביב עליך כשלך" או "חביב עליך ככבוד חברך", ראה בפירוש המשנה לרמב"ם וב'מיוחס' לרש"י, אבות ד, יב; וראה דיונים במשמעות ההבחנה, בפירוש רבנו יונה, על-אתר, וכן במגן אבות – לרשב"ץ ובמרכבת המשנה – לר"י אלאשקר (שם שם, טו). עם זאת, לענייננו, הדבר אינו מעלה ואינו מוריד, לא רק משום שהניב "כשלך" חוזר ומצוטט שוב ושוב – כולל גם להלכה, ברמב"ם, טור ושלחן ערוך, שלהלן – אלא בעיקר, משום שבין כך ובין כך, לשתי הגירסאות, רשומה כאן הנחייה ברורה לכיבוד התלמיד.

⁶ ראה גם אבות דרבי נתן, נוסחא א פרק כז ונוסחא ב פרק לד; פסיקתא רבתי (איש שלום) יב; מדרש תנחומא (ורשא) פרשת בשלח, סימן כו; רש"י שמות יז, ט; מחזור ויטרי, סימן תכו.

⁷ אוצר המדרשים (איזנשטיין) עמוד שנו ד"ה אמר ר' חלבו.

מגמה לחיזוק מעמדו של יהושע, נהג משה כפי שנהג, וממצב כה ייחודי אין ללמוד על מקרים אחרים, שגרתיים ויום-יומיים. ברם, החיתום מלמד שלא זו תפיסת המדרש, שכן הדברים מתחברים לו, בסופו, להוראה הקבועה, השגרתית, האמורה לעיל: "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך". ומכאן שהנהגת משה כן מהווה, לדידו של המדרש, מושא לחיקוי, מושא ליישום. וגם אם שם מדובר בהנהגה קיצונית, עדיין את העיקרון כן ניתן ללמוד משם.

כאמור, דברים אלה לא נעצרו במישור של המלצה גרידא, אלא הם עוגנו במסמרות של ברזל על אדני הלכה. כך רמב"ם (הלכות תלמוד תורה ה, יב): "כשם שהתלמידים חייבין בכבוד הרב כן הרב צריך לכבד את תלמידיו ולקרבתו. כך אמרו חכמים יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך. וצריך אדם להזהר בתלמידיו ולא להובס, שהם הבנים המהנים לעולם הזה ולעולם הבא". וכך טור (יורה דעה, סימן רמב), תוך שהוא מבהיר את עניין תועלתו של המורה: "התלמידים מוסיפין חכמת הרב ומרחיבין את לבו; אמרו חכמים הרבה למדתי מרבתי ומחבירי יותר מרבתי ומתלמידי יותר מכולם, שכשם שעץ קטן מדליק הגדול כך תלמיד קטן מחדד הרב בשאלותיו עד שיוצא ממנו חכמה מפוארה". לשון אחר: מתן כבוד לתלמיד ואהבת מורה לתלמיד, יאפשרו קיום דו-שיח, משא ומתן ושאלות ותשובות ביניהם, דיאלוג ולא מונולוג, ובכך ייצא גם הרב 'מרויח'. לצד האמירה הערכית קיימת אפוא גם אמירה תועלתנית. בלשון קצרה וחדה סוכמו הדברים בסעיף מפורש וברור, חד-משמעי, בשלחן ערוך (יורה דעה, שם, לג): "יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך".

שני ביטויים מעניינים מאוד לאותו כבוד, שמצד המורה לתלמיד, נרשמו עלי ספרות השו"ת. בשו"ת בנימין זאב (סימן רלט ד"ה ועכ"ז רציתי) כתב⁸ "שמהר"ם [מרוטנבורג] עשה הידור לתלמידיו, אפילו לאותם שאינם חשובים כולי האי". רוצה לומר, הרב מכבד את תלמידיו ב"הידור" – היינו תזוזת-מה לכיוון מעלה⁹ – ולא רק לתלמידים החשובים והמעולים אלא "אפילו לאותם שאינם חשובים" כל כך. הנהגה כזו – קימת-מה של מורה לתלמידיו – בהחלט מפתיעה והיא נובעת ללא ספק, כפועל-יוצא, מאותה הוראת כבוד שבמשנת אבות, גם אם בגבול עליון שלה.

בשו"ת דרכי נועם (חושן משפט סימן ל ד"ה ומה שכתב) השיב לשואלו וביאר בשפה ברורה ותקיפה מה הביאו לצאת בלשון בוטה נגד מנהיגי קהל שלא דאגו די הצורך לכלכלת תלמידים: "ומה שחרה לו על שהוכחנו מענין הספקת התלמידים, יפה עשינו דבמקום חלול השם אין חולקים כבוד לרב, שעיינונו הוראות תלמידים בחורים הגונים נעים ונדים ממקום למקום ואין מאסף אותם הביתה במקומם, מהם באו אצלינו עטופים ברעב בראש כל חוצות, ולמה זה דורשים על עצמן יותר מתלמידיהם ורז"ל אמרו יהי כבוד תלמידך חביב עליך כשלך כ"ש בחיי נפש דראוי לפקח עליהם יותר מגופם". תביעת הכבוד מתורגמת אם כן הלכה למעשה, היא דורשת שוויון תנאים חומריים בין רב - ומנהיג – לתלמיד ואם מדובר ב"חיי נפש" הרי היא אפילו מעניקה עדיפות לתלמיד! [אמור מעתה: מזגן בחדר מנהל, או בחדר המורים, כאשר אין מזגן בכיתה – רחמנא ליצלן!]¹⁰.

⁸ מקורו: הגהות מיימוניות, הלכות תלמוד תורה ה, סוף אות נ. שם מצויין כי מהר"ם נהג כך על אף שבירושלמי "אמר רבי אלעזר אין התורה עומדת מפני בנה – פירוש אין הרב עומד מפני תלמידו", ועל אף שרבנו שמחה פסק "שאינו הרב צריך לעמוד מפני תלמידו ואפילו אם הוא חכם גדול", ואף על פי כן, כאמור, מהר"ם כן נהג הידור בתלמידיו, ואפילו אותם שאינם מעולים.

⁹ אך לא "קימה שיש בה הידור - ד' אמות", בבלי קידושין לג ע"א.

¹⁰ ראה גם שו"ת הרמ"א סימן קיב; שו"ת הרמ"ע מפאנו סימן פג.

'כמדומה לי שאין לו מוח בקדקדו'

דא עקא, מקורות אלה, ושכמותם, אסור להם לסמא את עינינו מבדיקת מקורות הגורסים לא רק הכלמת התלמיד, ולא רק דייעבד, אלא גם הכלמתו באופן בוטה ביותר ולכתחילה!
כך לדוגמה, בתלמוד הבבלי מובאת פעמיים תגובתו של "רבי" [=רבי יהודה הנשיא] "ל"לוי" [=תלמידו] בלשון שכמעט אין בוטה ממנה: "א"ל לוי לרבי...! א"ל: כמדומה לי שאין לו מוח בקדקדו!..." (יבמות ט ע"א); "אמר לוי לרבי... א"ל: כמדומה אני שאין לו מוח בקדקדו..." (מנחות פ ע"ב-פא ע"א). וכי יש לך הכלמה בוטה מזו שרב אומר לתלמידו "נראה שאין מוח בקדקדך"? ועוד: מה רצה עורך התלמוד ללמד באיזכור הסיפור לדורות, הלוא יש להניח שלא בא לדבר בגנותו של רבי, אלא להיפך - בא ללמד לדורות עולם דרכי הנהגת רב עם תלמידו. ובכן, כך?!

ואין זו דוגמה יחידה. כאשר שואל רבי זירא את רבי אבהו שאלה הלכתית: "ירדה לו דמות חמור מהו?", הרי לפני שהוא משיבו, הוא מקדים ומכנהו "יארוד נאלא", כלומר "תנין שוטה, עוף ששמו תנין, והוא שוטה ובוכה ומספיד תמיד" (רש"י). רק אחר כך הוא משיב 'לענין': "הא אמרי ליה: אין דבר טמא יורד מן השמים" (סנהדרין נט ע"ב). נניח - רק נניח - שהשאלה באמת היתה 'לא לענין', האם הדבר מצדיק כינויו של התלמיד "תנין שוטה", בעוד ש"הוא לכאורה דבר גנאי ובזיון גדול לקרות לו שם עוף אכזרי ארסי שוטה" (ש"ת חות יאיר, סימן קנב)!

נכון הוא שלעיתים מתרחשת 'תגובה שמימית' על ההכלמה. לדוגמה: בדו-שיח בין איסי בר היני לר' יוחנן (חולין קלז ע"ב), מגיב ר' יוחנן ואומר "אם כן, מה בין לי ולך?" [=אם איני יודע פירושה של משנתנו יותר ממך, מה אני גדול ממך - רש"י], תגובה מתנשאת, ובהחלט מוזרה ביחס לידוע על מחוייבות רב לענות לשואלו דבר דבור על אופניו אפילו אם הלה מסגן דבריו באופן שנראה כלא יאה! אכן במקום אחר (שבת קמ ע"א) רבי יוחנן עצמו סופג תגובה דומה, וקשה שלא לראות בכך 'תגובה'¹¹ משמים.

דוגמה נוספת להכלמה הגוררת בעקבותיה 'תגובה שמימית', וכאן כבר מדובר בהכלמה בוטה הרבה יותר וגם בתגובה ממשית וחמורה הרבה יותר, קורית ביחס לכינוי "תרדא". כאשר שאל רב עמרם את רבה: "היכי פשיט מר איסורא מממונא?" הגיב רבה תחילה בכינויו: "תרדא", ורק אחר כך השיבו 'לענין' (בבא מציעא כ ע"ב). ומהו אותו "תרדא"? רש"י - על אתר - מבראו: "משועמם", מה שמן הסתם אינו מחמאה

¹¹ מובן מאליו שקשה להוכיח כי המעשה שבסוגיית חולין קרה תחילה ואילו המעשה שבסוגיית שבת הוא המאוחר יותר. עם זאת, העובדה שמחד בשני המעשים מעורב ר' יוחנן, ומאידך הוא מצוי בצידו השונים של המיתרס, ובהנחה ששני האירועים לא מסופרים בכדי אלא על מנת להעביר מסר חינוכי, הרי זה הסדר המתבקש, לא להיפך. רעיון זה עצמו אכן הובע בשו"ת חות יאיר (סימן קנב), אם כי ממנו משתמע שר' יוחנן תחילה "נפגע" ואחר כך "פגע", וקדמה אם כן התגובה השמימית להכלמה. העמדה כזו אמנם מעט יותר נוחה מצד האישים המעורבים - בשבת: ר' ינאי הרב לר' יוחנן התלמיד; בחולין: ר' יוחנן לאיסי, עמיתו. ואולם, מבחינת המסר, זו העמדה בעייתית ביותר - וכי העובדה שפגעו בו מצדיקה פגיעה בזולתו?! לכן דומה שהעמדה נוחה יותר צריכה להקדים את חולין לשבת. ובכל אופן, ביחס לעיקרון עצמו, גם אצלו ברור שמדובר בהכלמה - ובתגובה. [נכון הוא שלולא החות יאיר ניתן היה לומר שקדמה סוגיית שבת לסוגיית חולין, ומן הראשונה למד ר' יוחנן דרכי חינוך והוראה, אותם יישם בשניה. דא עקא, החות יאיר שטען כי ר' יוחנן "שקל למטרפסיה" ודאי לא הבין כך, וגם מן הרמב"ם שלהלן, אשר למד את הנהגת ההכלמה מ"זרוק מרה בתלמידים" ולא מכאן, משתמע לא כך]. אגב כך יצויין, ביחס לביטוי עצמו, שחות יאיר הציע חלופות שלפי עניינן הביטוי "מה בין לי ולך" אינו בהכרח גאוה והתנשאות אלא דוקא "דברי ענוה" המגדילים מעלת התלמיד או לכל היותר מדגישים את ערך שימוש את רבותיו, אך לא באופן מתנשא.

גדולה... או-אז קרתה 'תגובה שמימית' מעניינת שהיא – אולי – תולדה ישירה של ההכלמה: "פקע ארזא דבי רב" [רש"י: "נשבר העמוד שבית המדרש נשען עליו"]. מדוע קרה אסון זה? מדוע קרסה "תשתית" בית המדרש? נחלקו בדבר אותם ברי-פלוגתא, רבה ורב עמרם: "מר אמר: משום לתאי דידי פקע, ומר אמר: משום לתאי דידי פקע". כלומר, רב עמרם אמר: "בשביל מזלי, שקינא [=בורא עולם] על שגדפתני", לכן קרס "מעמיד" בית המדרש; ואילו רבה אמר: משום "שהשבת על דברי לבישני בבית המדרש", לכן נפרע הבורא מבית המדרש. לאמור, במקרה זה לא רק שמוכח בעליל כי רב עמרם אכן נפגע מהכינוי, אלא שיש גם צד לומר שהפורענות התרחשה בשל עלבונו. נכון שהדבר אינו מוסכם, ולרבה פרשנות חלופית למה שקרה, ונותר בעמדתו גם אחרי האירוע, ומכל מקום לכל הפחות שמענו מכאן שהדברים – במקרה זה – אינם כה פשוטים.

ואולם אותו כינוי, "תרדא", מופיע גם במקומות אחרים, אפילו לאותו רב עמרם, ושם – למיטב ידיעתנו – לא קרה ולא כלום. לדוגמה, רבא¹² האומר לרב עמרם: "תדורא" (בבא קמא קה ע"ב), וכאן מבאר רש"י: "אין לב" [במשמע – כנראה – חסר רגישות; חסר בינה שמקומה בלב]; לדוגמה, רבי חייא בר אבא האומר לרבי זירא "תרדא" (זבחים כה ע"ב), וכאן מבאר רש"י: "שוטה בהול"; לדוגמה, רבא בן חנן האומר לאביי "תרדא" (כריתות יח ע"ב), וכאן מבאר רש"י: "שוטה; לשון אחר: עצל". גם אם הכינוי מתבאר באופן מעט שונה בכל מקום, עדיין המכנה המשותף ברור, והוא לא מחמיא... ובאותם אירועים לא קרתה 'תגובה'.

סוג אחר – ולא מחמיא גם הוא – מתייחס למקום מוצאו של השואל. תגובת רב פפי לאמירת רב ביבי [בנו של אביי] (עירובין כה ע"ב) מתחילה כך: "משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מוליאתא?" ורק אחר כך הוא משיבו 'לענין'. ומה פשר התגובה הראשונה? מבאר רש"י, על אתר, כך: "ממולאי - מקוטעים, מבית עלי...¹³ מולייתא - קטועות בלא רגלים". כרוצה רב פפי לומר: דברים חסרים, קטועים, חלקיים, כמו שאמרת רב ביבי, אכן תואמים ל'מקורך', למוצאך שמבית עלי. כך שם, וכך שוב במקום אחר (יבמות עה ע"ב-עו ע"א): "משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מולייתא?", וברש"י: "ממולאי - ממשפחה אומללה, מבית עלי", וגם שם רק אחר כך הוא משיבו 'לענין'. תוספות (יבמות שם ד"ה ממולאי) העירו על רש"י מצד סגנון הלשון ["דהוה ליה למימר משום דאתון מולאי"] והם פירשו שאין הכוונה למוצא האישי אלא "שהוא שם מקום", ואף הסתייעו ממדרש (בראשית רבה, תחילת פרשה נט) המשיך את בני עלי למקום הנקרא "ממלא". לענייננו, מכל מקום, דומה שההבדל אינו משמעותי, וזה וזה מגנים. וכך גם בדוגמה נוספת (כתובות פה ע"א), וגם שם שוב אותם שותפים – רב פפי ומשפחת אביי, ושם מבאר רש"י: "ממולאי - בית עלי שהן כרותי ימים; ולי נראה ממולאי גבנונים בעלי מומין שאינן חיינן כשאר בני אדם". ושוב בדוגמה נוספת (בבא מציעא קט ע"א), אף שם רב פפאי ומשפחת אביי, ואותה תגובה, ושם ברש"י: "ממולאי - מבית עלי שהיה ממשפחה רעועה" ואומרים "מילי מולייתא - דברים גבנונים". ולא הייתה זו רק דרכו של רב פפי, שכן בדוגמה נוספת (בבא בתרא קלז ע"ב) האומר הוא רב הונא בנו של רבי יהושע, וגם הוא נוקט אותו לשון: "משום דאתו ממולאי אמריתו מילי מוליאתא?", ורשב"ם – על אתר – ממשיך פרשנות תוספות הנ"ל – שהכוונה לשם מקום – ובהתאם לכך מתבאר הענין כמוסב על "דברים כרותים... דברים בעלי מומין", ובלא כחל וסרק הוא חותם: "על שם מקומם מגדפם"! כך שם, וכך שוב (בבא בתרא קנא ע"א) אותו רב הונא בריה דרב יהושע אומר את הדברים לרב פפי בר אביי, ושם ברשב"ם: "מילי מולייתא - בעלי מומין שאין בהן ממש".

¹² כאן "רבא", לעיל "רבה", אך מאחר ובשניהם הדברים מכוונים לרב עמרם, לכן דומה שטעון האחדה.

¹³ מפנה רש"י – כאן וביבמות שלהלן – לראש השנה יח ע"א, ושם כתב "אביי ורבא מדבית עלי אתו, כך שמעתי"; וראה שם תוספות ד"ה רבה; ועל בני עלי נאמר "וכל מרבית ביתך ימותו אנשים" (שמואל א' ב, לג) "ולכן נשבעתי לבית עלי אם יתכפר עון בית עלי בזבח ובמנחה עד עולם" (שם ג, יד).

סוף דבר, מכנים רב חשוב בכינוי גנאי, שעניינו מוצא או מקום מגורים בעייתיים. ושוב אתה עומד ותוהה: כך ייעשה? זה מה שרוצה התלמוד ללמד, לשעה ולדורות?

שבעתיים תמוה הדבר כאשר נתקלים במקרים בהם מכונה תלמיד בכינוי-גנאי שעניינו מיבנה גופו הפיסי הלא נאה. כך למשל שמואל הקורא לרב יהודה פעמים הרבה "שיננא" (בבלי ברכות לו ע"א; שם שבת ז ע"א; שם שם קנב ע"א; שם גיטין עח ע"ב). מה פשר אותו "שיננא"? דן בדבר רב האי גאון¹⁴ והביא בזה שני ביאורים – אחד אותו הוא מקבל ושני שהוא דוחה: "שיננא – שמואל הוא, שאומר הרבה כך לרב יהודה, ופירושו בעל שיניים, כי אמרו שיניו של רב יהודה היו גדולות ביותר וכו'. ויש שנושאים עצמן לומר דכוונת שמואל ורבא לא הוּו קארו שמי לתלמידיהון כי הני, והאי שיננא ששונה הלכות או ששנונין טעמיו וכו' והני מילי בעלמא אינון. שיננא ברור בלשוננו אפילו בפי נשים וקטנים, שכל גדול שיניו כך קוראין אותו". לאמור, אותם שמסנגרים על הכינוי ומסיתים אותו למשמעות של "שיננות", אינם אומרים אלא "מילי בעלמא" שאין להם לא ידיים ולא רגליים. האמת שונה, והיא ידועה לכל – גם לנשים ולקטנים – שדרך העולם לקרוא למי ששיניו בולטות "שיננא", וכך נהג שמואל ברב יהודה מאחר ש"שיניו של רב יהודה היו גדולות ביותר". ושוב אתה תוהה, כך נאה ויאה לרב לקרוא לתלמידו על שם עיוות גופני?!

נכון הוא שבמקרה זה ניסה החיד"א לתת בדבר טעם לשבח, תוך שהוא כורך זה בזה את שתי המשמעויות. החיד"א¹⁵ גרס כי לאמיתו של דבר "תרווייהו איתנהו, דהיו שיניו גדולות וגם היה חריף, ופנימיות שמואל לכבדו ולשבחו דהיה חריף, אך כדי שלא יקפידו שאר החברים אמר לשון זה, דהשומע ישמע ויסבור דשיננא הוא דשיניו גדולות ולא תשלוט בו עין הרע וגם לא יקפידו שאר החברים, אך בעצם כוונתו לשבחו דהוא חריף". רוצה לומר, שמואל ביקש לשבח את שיניו הייחודית של רב יהודה, ברם בשל חשש של קינאה, של "קפידא" ושל שליטת עין הרע, מצידם של "שאר החברים" העלולים לחוש מופלים, לכן נקט בביטוי המתפרש דו-אנפין: גנאי בוטה מלבר ושבח ויקר מלגאון. דא עקא, גם אם צודק החיד"א וזו היתה כוונת שמואל – ויש ודאי טעם בדבר, שכן לא פעם שמואל דוקא משבח את סברת רב יהודה, תוך שהוא קורא "שיננא" – ברם ספק אם רב יהודה עצמו ידע על כך, ואילו התלמידים ודאי ודאי לא ידעו על עומק כוונתו – שהרי אז בטל מאליו כל 'התרגיל' – ואם כן האין מקום לחשש שהתלמידים אותה שעה, ושוני תלמוד לדורות, יסברו שהכלמה וביזוי כה בוטה הם הם דרכה של תורה?!

כך לגבי שיניים, כך גם לגבי "החוטם", אם כי בהקשר זה לא מדובר ברב ותלמיד. בבבלי תענית (כט ע"א) מסופר: "כשחרב טורנוסרופוס הרשע את ההיכל נגזרה גזרה על רבן גמליאל להריגה. בא אותו הגמון ועמד בבית המדרש, ואמר: בעל החוטם מתבקש, בעל החוטם מתבקש. שמע רבן גמליאל, אזל טשא מינייהו. אזל לגביה בצנעא. אמר ליה: אי מצילנא לך מייתית לי לעלמא דאתי? אמר ליה: הן. אמר ליה: אשתבע לי. אשתבע ליה. סליק לאיגרא נפיל ומית.¹⁶ וגמירי, דכי גזרי גזירתא ומית חד מינייהו מבטלי לגזרתייהו. יצתה בת קול ואמרה: אותו הגמון מזומן לחיי העולם הבא". אם רבן גמליאל זיהה על נקלה את הכינוי "בעל החוטם" המכוון כלפיו, על כרחך שהכינוי היה מוכר וידוע לרבים. והרי זה מתמיה ביותר: בכינוי כה צורם – "בעל החוטם" – קוראים לנשיא ישראל!¹⁷ אין ספק שמסיבה זו היטה רש"י, על אתר, את הכינוי מפשוטו

¹⁴ תשובות הגאונים – הרכבי, סימן תה.

¹⁵ חיד"א, עין זוכר – מערכת השין אות יד.

¹⁶ על השאלה אם מצב כזה מתיר התאבדות, ראה א' שטיינברג, אנציקלופדיה הלכתית רפואית, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 10 הערה 38.

¹⁷ הברקה גאונית ומחודדת נאמרה בזה על ידי הרב ראובן מרגליות, בהערה קצרה שבשולי ספרו יסוד המשנה ועריכתה, עמ' טז הערה מב ובנצוצי אור לסוגיית תענית: נודע שחוטם בלטינית = NASUS, המשתווה במבטא ל"נשיא", ועל ידי כך נרמז היטב רבן גמליאל, הנשיא! כאמור, אין

וביאר "בעל החוטם - בעל קומה וצורה, לשון אחר: גדול הדור", ובדרך דומה הילכו פרשנים נוספים.¹⁸ אכן דומה כי הטייה כה מרחיקת-לכת ממשוטו של הכינוי, דוקא מדגישה את גודל התמיהה! יתירה מזו; בספר תשב"ץ קטן (סימן כה) כותב תלמיד מהר"ם מרוטנבורג: "אומר ר' יצחק בעל החוטם, דסעודה שלישית בשבת אדם יוצא במיני תרגימא". ומיהו אותו ר' יצחק, ומדוע קראוהו "בעל החוטם"? תשובה בהירה ומפורשת ניתנת בהקדמת ספר מצות קטן: "... ה"ר יצחק מן קורביל חתנו של רבי יחיאל מפריש, וקראו אותו בעל החוטם, לפי שהיו לו שערות על החוטם, לכך קראו אותו הר' יצחק בעל החוטם". חד וחלק. כאן הדברים כתובים שחור על גבי לבן ובלא כחל וסרק: "קראו אותו בעל החוטם, לפי שהיו לו שערות על החוטם, לכך קראו אותו הר' יצחק בעל החוטם". לא משום היותו "בעל קומה וצורה" או "גדול הדור". ושוב מוצא אתה עצמך תוהה: כך קוראים לאחד מגדולי הראשונים!?

ועוד דוגמה לכינוי שעניינו שינוי גופני: "מחוי רב הונא חד מדין וחד מדידהו, ואיקפד רב יהודה" (בכורות מד ע"א). מבאר רש"י: "רב יהודה היה יושב כנגדו והיו עיניו משונות" ומוסיפים תוספות (ד"ה מחוי) שענינו של רב יהודה "היו גדולות הרבה". מאחר ולכך כיוון רב הונא, לעיניו המשונות של רב יהודה, האם מפתיע שרב יהודה אינו עובר לסדר היום על התיאור הלא-מחמיא, אלא "מקפיד"? וכך מוצאים כינוי של אדם "סומקא"¹⁹ - ומכאן דיונים של פוסקים בשאלת כינוי של אדם "ג'ינג'י"²⁰ - ולכך יש להוסיף כינויים משפחתיים כגון "בן הפול", "בן האפון", "בן חמצן"²¹ ועוד.²²

ועוד נזכיר בהקשר זה גם קינטורים. לדוגמה, ר' יוחנן - מרא דשמעתא דארץ ישראל - הגוער בשואלו, ר' חייא בר אבא - הבבלי - "אדאכלת כפנייתא בבבל" (בבא בתרא קז ע"ב), ומבאר רשב"ם: "אדאכלת כפנייתא - תמרים בבבל, שהיית מעדן עצמך ולא היית עוסק בתורה, ומקנתרו היה". ואין זו הפעם היחידה שכן אומר לו ר' יוחנן - כך גם בבכורות (יח ע"א), ושם מוסיפים ומעירים תוספות (ד"ה אדאכלת) שכוונת הדברים היתה זו: "מוטב שיהיה לך להיות אצלי ולטרוח בהלכה ולפרשה משהיית אוכל כפניות בבבל". בין כך ובין כך, נימה של קינטור ודאי היתה בשיחה זו, והדבר בהחלט אומר דרשני - מה לסגנון של קינטור בשיח-חכמים.

סוף דבר: עומדים אנו תוהים לפשר שיבוצם של הכלמות, ביזויים וקינטורים בדברם של חכמים עם עמיתיהם ועם תלמידיהם. להנהגה כזו לא היינו מצפים ממשוטי-עם, על אחת כמה וכמה מרמי-עם, ושבעתיים כאשר מדובר במוקד הוראתי, לימודי וחינוכי. דבר זה, כאשר הוא נעשה, ולא פעם אחת וחריגה אלא פעמים הרבה, מחייב בירור וליבון.

ספק שהדברים מבריקים, אלא שבאותה מידה אין גם כל ספק שלא ניתן להחיל את ההברקה על ר' יצחק מקורביל, שלהלן!

¹⁸ ביאורים נוספים: רבנו גרשום שם: עין שבהם, חשוב שבהם; מהרש"א: לפי שישראל הם עם אחד דמיון גוף וכו' מיהו האברים אינן שוין במעלתן וכו' ולזה דימה את רבן גמליאל שהיה ראש ונשיא שכולן תלויין בו לאבר החוטם שהוא למעלה בראש וחיות אדם תלוי בו וכו'.

¹⁹ ירושלמי ברכות ט, א: "רבי חלבו בשם ר' אבא סמוקה"; בבלי יבמות סד ע"ב: "יצחק סומקא"; תנחומא בראשית, ז: "אמר ר' ברכיה בשם ר' אבא האדמוני"; במדבר רבה ג, ז: "ר' ברכיה בשם אבא סמוקיה".

²⁰ אוצר יד החיים, אות תרכז; שער שמעון אחד, חלק ג, סימן עד.

²¹ ראה ר' מרגליות, לחקר שמות וכינויים בתלמוד, סימן ט, עמ' מד-מה; וראה שם סימן א: פסידונים בתלמוד.

²² ראה נ' גוטל, 'לשאלת השימוש בכינויים וב"שמות" בחיים הצבאיים', עוז א (שעלבים תשנ"ד),

מובן מאליו שאותם אירועים נקודתיים שנימנו לעיל, יכולים היו לידון אחד אחד לעצמו, ובנפרד, תוך ניסיון לבאר כל מקרה וכל אמירה לגופה. בדרך כזו אכן הילך הרב יאיר בכרך,²³ אשר הקדיש לענין זה סימן לא קצר בספרו, שו"ת חות יאיר (סימן קנב).²⁴ הוא דן שם בשאלה: "אחר דברי חכמים בנחת נשמעין, ונאמר במשנה יהי כבוד חבירך חביב עליך כשלך, איך מצינו לפעמים קנטורים וזלזולים בש"ס...". הוא סוקר לא מעט מן המובא לעיל,²⁵ ומבקש לסנגר על אמירה זו ואמירה אחרת, לפי מיקומה הנקודתי באותו הקשר. כך לדוגמה, את כינוי הגנאי "יארוד יאלא" - "תנין שוטה", הוא מבאר לאור חילוקי הנהגותיהם של רבי זירא - הדוגל בסגפנות, ושל רבי אבהו - המגנה גישה זו, ולאורה הכינוי. רבי זירא "היה מתאכזר על גופו לענות נפש ותמיד שרוי בהספד ודאגה על עוונותיו ומיעוט צדקתו ותורתו בעיניו כראוי לשלימים, ורב אבהו חשב כי ע"י סיגופיו ועינוי נפשו נתמעטו כחות נפשו מהם עומק העיון והחריפות ושיקול דעת הישר... ואין זה רק פרוש מופלג כמ"ש תנים בהיכלי עונג²⁶ ומעון תנים²⁷ גם תנים חלצו שד,²⁸ שמורה על התבודדות ומיעוט רחמנות וחמלה". או לדוגמה הקינטור על אכילת תאנים משובחות בבבל - "עד דאכלית כפנייתא בבבל" - הרי אין זה אלא "דרך מליצה ובדיחא" שעניינה ההבשלה המוקדמת של הפרי בבבל, "כי בבל העמוקה מכל הארצות ודאי שם התמרים טובים מאד... רק שראוי להמתין עד גמר בישולם והממהר לאכלם לפני זה ודאי גרועים הם", והנמשל "הכא נמי לא ירדת לסוף המשנה".

דא עקא, דומה שגישה זו המסנגרת נקודתית, היתה יותר נוחה להיאמר לו אכן היה מדובר במקרים ספורים בלבד, מעטים ולא רבים. ברם, אחר שכאמור ומפורט לעיל כלל וכלל לא זה המצב, הרי דומה שריבוי האיזכורים מחייב אמירה כוללנית יותר, מקיפה יותר, יסודית יותר ובעיקר עקרונית יותר.

יתירה מזאת; מאן דהוא יכל, אולי, לומר שאין אלה אלא הנהגות, לכל היותר הנחיות והמלצות, אך לא הלכות פסוקות, ובהתאם לכך, רק כך יש להתייחס אליהן, כך ותו לא. ולא היא. הכרחי לצטט כאן את דבריהם המפורשים של הרמב"ם ושל הר"י קארו בקבצי הלכותיהם המחייבות, משנה תורה ושלחן ערוך.

בהלכות תלמוד תורה (ד, ד-ה) כותב הרמב"ם:

הרב שלמד ולא הבינו התלמידים, לא יכעוס עליהם וירגז אלא חוזר ושונה הדבר אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה, וכן לא יאמר התלמיד הבנתי והוא לא הבין אלא

²³ רבי יאיר חיים בן משה שמשון בכרך נולד בשנת ה"א שצ"ח (1638) בלייפציג, גרמניה, ונפטר בשנת ה"א תס"ב (1702). למד בישיבות שונות בגרמניה וכיהן במשרות רבנות רבות. ספר תשובותיו - חות יאיר, מורה בעליל על גדלותו בתורה, השכלתו הכללית הרחבה ואף את בקיאותו בחכמת הקבלה.

²⁴ הפנייה לתשובתו אף נעשתה על ידי הפתחי תשובה, יורה דעה סימן רמב ס"ק כב [אם כי בציון לא מדויק של הסימן - קצב במקום קנב].

²⁵ לפי עניינו שם הוא מוסיף דיון גם באימרות נוספות, כגון זו השגורה בפי רב ששת פעמים הרבה: "כי ניים ושכיב רב אמר להאי שמעתתא" (ראה בבלי יבמות כד ע"ב; שם שם צא ע"א; שם שם קט ע"ב; שם בבא קמא מז ע"ב; שם שם סה ע"א; שם שם סז ע"ב; שם בכורות כג ע"ב; שם נדה ס ע"א) - אימרה המתבארת לו דוקא ככבוד [וראה תוספות תענית יב ע"ב ד"ה נים]; כגון "אמי שפיר נאה [כך כינויו, רש"י] א"ר יוחנן... ואבוה דשמואל אמר... אמר רב נחמן בר יצחק, משום דאמי שפיר נאה הוא, אומר שמעתא דלא שפירן? תתרגם שמעתיה... (בבלי גיטין מא ע"א) - אך רובם אינם מעניינים-אנו כאן.

²⁶ ישעיה יג, כב.

²⁷ ירמיה ט, י; שם י, כב; שם מט, לג; שם נא, לו.

²⁸ איכה ד, ג.

חוזר ושואל אפילו כמה פעמים, ואם כעס עליו רבו ורגז יאמר לו רבי תורה היא וללמוד אני צריך ודעתי קצרה.

לא יהיה התלמיד בוש מחביריו שלמדו מפעם ראשונה או שניה והוא לא למד אלא אחר כמה פעמים, שאם נתבייש מדבר זה נמצא נכנס ויוצא לבית המדרש והוא אינו למד כלום, לפיכך אמרו חכמים הראשונים אין הביישן למד ולא הקפדן מלמד. במה דברים אמורים בזמן שלא הבינו התלמידים הדבר מפני עומקו או מפני דעתן שהיא קצרה, אבל אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו **חייב לרגז עליהן ולהכלימן בדברים כדי לחדדם, וכענין זה אמרו חכמים זרוק מרה בתלמידים**,²⁹ לפיכך אין ראוי לרב לנהוג קלות ראש לפני התלמידים ולא לשחוק בפניהם ולא לאכול ולשתות עמהם **כדי שתהא אימתו עליהן** וילמדו ממנו במהרה.

ומעין דברים אלה, בלשון כמעט זהה לחלוטין,³⁰ גם בשלחן ערוך (יורה דעה רמו, י-יא).³¹ נכון שהדברים אינם אמורים בכל מקרה. כאמור, הם אינם אמורים "בזמן שלא הבינו התלמידים הדבר מפני עומקו או מפני דעתן שהיא קצרה", שכן אז הרב "לא יכעוס עליהם וירגז, אלא חוזר ושונה הדבר אפילו כמה פעמים עד שיבינו עומק ההלכה". ואולם "אם ניכר לרב שהם מתרשלין בדברי תורה ומתרפין עליהן ולפיכך לא הבינו" הרי - דוק בלשון - הרב "חייב [!] לרגז עליהן [!] ולהכלימן בדברים [!] ... זרוק מרה בתלמידים... שתהא אימתו [!] עליהן", וזאת - למען הסר ספק - לא כהדרכות או המלצות גרידא אלא כהוראות הרשומות בספרי הלכה פסיקתיים! האמנם זו חובתה של תורת החינוך היהודי וזו הנחייתה, ליצור אורת "אימה" בכיתה, "לרגז ולהכלים" תלמידים "מתרשלים ומתרפים"!?

מבחן האפקטיביות

נקדים ונאמר: אמירה חינוכית צריכה להיבחן על רקע תקופה ומקום. חברה ותרבות המשתנים חליפות לבקרים, גם שינויי עיתים גם שינויי אתרים וגם שינויי אוכלוסין, אינם יכולים שלא להותיר חותמם על המעש היישומי. זה כבר הוכח³² שבתחום החינוכי, אמירה זו הופנמה היטב והתקבלה גם על דעתם של חוגים שמרניים. כמעט הכל הבינו שעיקר עניינו של חינוך אינו ההליך אלא התוצר, ובהתאם לכך היו מוכנים 'להקריב' אמצעים לטובת מטרות. את תמצית העיקרון נוכל למצות במונח: מבחן האפקטיביות. מבחן זה גורס בפשטות שאם הוראה מסויימת 'עובדת' בשטח, הרי יש לאמצה; לעומת זאת, אם היא אינה 'עובדת', ועל אחת כמה וכמה אם היא 'עובדת' לרעה, ומזיקה, הרי יש לדחותה על הסף. בענייננו-אנו מצויה אמירה מפורשת כזו, מוצהרת בשפה ברורה, בלשונו של שו"ת תורה לשמה - המיוחס לר' יוסף חיים מבבל, בעל ה"בן איש חי". בסימן תכא מספרו הוא נשאל אם "מי שחוטמו גדול אם מותר לקוראו בעל החוטם, או דילמא חשיב זה גנות והוא בכלל לשון הרע ואסור".

²⁹ מקורה של ההוראה, בצוואת רבי יהודה הנשיא לבנו, בשוכבו על ערש דווי (כתובות קג ע"ב), ועוד נשוב לכך להלן.

³⁰ "חייב לכעוס עליהם" במקום "חייב לרגז עליהן".

³¹ בעקבות דברים אלה, ראה לשונו הברורה של שו"ת חות יאיר הנ"ל: "מותר לרב להוכיח לתלמידו בדברים קשים כדי לזרזם שיעיינו וישגחו וישמרו מן הטעות והשגיאה... מותר לרב לדבר אל תלמידו לקנטרו על מיעוט הבנתו לסיבת התרשלותו".

³² נ' גוטל, 'מחינוך מסורתי - למסורת חינוכית: ההיבט הרפורמטיבי של החינוך האורתודוכסי. מבחן הזמן של החינוך היהודי האורתודוכסי, לאור גישת השתנות הטבעים', זמנים בחינוך 1 (תשנ"ו), עמ' 54-61.

במהלך תשובתו הוא נזקק ל"שיננא" אותו הזכרנו לעיל, לשני הפירושים – שנון וחרף, או בעל שיניים גדולות – ומסיק לכאורה כי "לפי פירוש הב' נלמד לנדון השאלה דלית לן בה", הא ראייה שגדולי הרבנים כן נוהגים. ברם בסופו של דבר הוא מוסיף עיקרון יסודי ויישומי.

מיהו נראה דדבר זה נידון לפי העת והזמן ולפי דעתן של בני אדם אם דרכן להקפיד על זה אם לאו, שאם אין דבר זה שגור ומוטבע ומצוי בין בני אדם לקרוא בעל החוטם לאדם שיש לו חוטם גדול הרי זה חשיב גנות ואסור, והא דשמואל שאני ד"ל כך היה דרכם של בני אדם בזמן ההוא לקרא שיננא למי ששיניו גדולים ולא היה דרכם להקפיד בזה כי לא היה נחשב להם דבר זה לגנות... הדרן למילתין דעניינים כאלה הם נידונים לפי הזמן ולפי דעתן של בני אדם.

דומה כי כאן הוצבה תשתית וכאן הושם מסד לכל הענין. "עניינים כאלה נידונים לפי הזמן ולפי דעתן של בני אדם", ולכן אין ללמוד מזמן אחד לזמן אחר, מאדם אחד לאדם אחר. מה שהותר, ולעיתים אפילו הומלץ וחוייב, אסור לו שיוחל כמות-שהוא תמיד, שכן החלה כזו עלולה להיות "קראות של הלכה".³³ צא ולמד: מעולם לא הוטלה חובה מצוותית, לא מדאורייתא ולא מדרבנן לא מגזירה ולא מתקנה, המורה על הכלמת תלמידים. מקדמת-דנא לא הצביעו על הליך זה אלא כאמצעי, לא כמטרה. ככאלה, מידתם נעשית במשורה, ומידתם נעשית על-פי התועלת. במקום שיש תועלת – לחיוב, במקום שאין תועלת – לשלילה.³⁴ וכשם שכאשר יש תועלת – החיוב הוא חלק ממצות תלמוד תורה, כך כאשר אין תועלת – השלילה מכלילה את האיסור במסגרת הלבנת פנים, אף הלבנת פנים ברבים, שהיא מן העבירות היותר חמורות.³⁵

רמז לדבר זה נמצא גם בלשון הרמב"ם (הלכות תלמוד תורה, הנ"ל). לשונו - כזכור - היתה כי אם "לא הבינו" התלמידים, מחמת התרשלות, אזי "חייב לרגוז עליהן ולהכלימן בדברים", ומקורו מושט בקנה: "וכענין זה אמרו חכמים: זרוק מרה בתלמידים". אימרת רבי לבנו, על ערש-דווי, כאשר הוא מצווה על הנהגתו (כתובות קג ע"ב), הופכת אפוא משאב לדורות. ועתה שאל עצמך: האם "זרוק מרה" משמעו בהכרח "לרגוז עליהן ולהכלימן"? האם תוצאת "זרוק מרה" היא בהכרח אורת "אימה" בכיתה, כלשון הרמב"ם שם – "כדי שתהא אימתו עליהן"? ודאי שלא; הדבר אינו בהכרח כלול, אלא שבאותה מידה הוא לא בהכרח מופקע. דומה שמה שעשה רמב"ם הוא בדיוק מה שהובע לעיל. רמב"ם נטל את העיקרון העשוי להתפרש בפנים הרבה, ונתן לו יישום מעשי התואם לדורו.

כך בכיוון אחד וכך גם בכיוון הפוך. דומה שכיום העולם השתנה, אולי אפילו התהפך. כשם שלפני שנים רבות, בעידן תרבותי-רוחני מסויים, הכלמה יכלה להיות אינטגרלית לעולם החינוך ולכך היתה לא רק מותרת אלא אפילו מחוייבת, כך באותה מידה בעידן תרבותי-רוחני אחר, כבימינו, כאשר הכלמה מריעה ומזיקה - על פי רוב - לעולמו של התלמיד, היא אסורה מכל וכל. מבחן האפקטיביות הכריע מאז ומעולם, וממשיך ומכריע גם היום. היישום השתנה, בעוד שהיסוד נותר על תילו.

³³ כהתבטאותו של הרב ח"ד הלוי, תחומין ח (תשמ"ז), עמ' 367 הערה 5: "כל הצמוד להלכה הכתובה ע"י פוסקי הדורות שקדמו, הרי הוא בבחינת 'קראי' של ההלכה, הנצמד לאות הכתובה ובוחר בתורה שבעל פה!" [וראה לו גם בשו"ת עשה לך רב, ז, סימן נד; וראה שם, א סימן עו: "הכל תלוי באופי החינוכי של האדם, המקום, תנאי הסביבה וכדומה..."].

³⁴ בהקשר אחר, אך עם מסר דומה, ראה רמ"ש הכהן מדווינסק, אור שמח, הלכות גרושין ב, כ: "... אילו הוו ידעי בית דין... וגליא קמייהו כמו קמי שמיא שלא תהיה תועלת מן כפיתם... הלוא אז אסורים להרים יד עליו" – אף זה חיזוק למבחן התועלת.

³⁵ וכבר אמרו חכמים (בבא מציעא נט ע"א): יפיל עצמו לכבשן האש, אף יבוא על ספק אשת איש, ולא ילבין פני חבירו ברבים; וראה דעת כהן סימן פד, ש"הדברים כפשוטם!"

שמה תאמר, הכלמה מזיקה בעצם מהותה, וכלל לא ניתן לדבר על הכלמה מועילה? ובכן דוקא מחקרים עדכניים מוכיחים שלא אלה פני הדברים. הגישה האמורה לעיל משתלבת יפה עם תפיסה מחקרית עדכנית³⁶ המבחינה בין סוגי השפלה ורואה מקום להשפלה פונקציונלית. במחקרים אלה נטען כי השפלה חברתית אינה פסולה תמיד ובכל מצב. יש מקום להשפלה שאינה סתמית, אינה סטאטית אלא דינאמית, ושהיא חלק מתהליך חברתי של הדגשת שינוי וקבלת ערכים של נורמות חברתית. טייס שמורטב במים אחר טיסת סולו ראשונה, לדוגמה, 'מצפה' לכך. ה'השפלה' הופכת חלק מחווייה שאינה מעציבה אלא מעצבת. "חסיד", לדידו של ר' יהודה החסיד, למשל, גם כן 'מצפה' ל'השפלה' מעצבת, שכן לשיטתו הגדרת האדם "החסיד" הוא אותו "שמביישין אותו ומלבינין פניו והוא כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו ולא בייש פני אדם, נקרא חסיד".³⁷ מאחר והליך כזה הוא חלק בלתי נפרד מאורח חייו ומהשקפת עולמו, לכן ההשפלה עשויה להיות אצלו חווייה מטהרת ומזככת הגורמת להתעלות רוחנית.³⁸ הוא הדין באסכולות מסוימות של תנועת המוסר – כדוגמת קלם ונובהרדוק – אשר דגלו בהשפלה כחלק מעבודת השם של האדם, ונשיאת עלבונות ללא תגובה היתה חלק מהענין.³⁹ אמור מעתה: עיקר השלילה מוסבת לאותה השפלה שאינה אלא מטרה לעצמה.

אם נחזור לאחת הדוגמאות היותר בוטות לעיל – "דומה כמי שאין לו מוח בקדקדו" – הרי כאשר בוחנים את הידוע לנו על יחסי האומר מזה ונשוא האמירה מזה, ומעמידים את הדברים במבחן האפקטיביות, הרי הם נראים אחרת. כזכור האומר הוא "רבי" [=רבי יהודה הנשיא]⁴⁰ והאמירה מוסבת ל"לוי" תלמידו. והנה על איפיונו של רבי אנו לומדים ממה שנאמר עליו כי "משמת רבי - בטלה ענוה ויראת חטא" (בבלי סוטה מט ע"ב). לאמור, פרסומו של רבי נודע, בראש וראשונה, בשל מידות הענוה ויראת החטא בהן ניחן. מיותר לומר שמאישיות כזו אינך מצפה לשמוע דברים בוטים כאלה. אכן, מצוואתו בערוב ימיו אתה למד שהנהגתו מאוד מחושבת, וכי הוא עושה הבחנה בין הנאמר בציניעה לנאמר בפרהסייה, אולי גם בין הנאמר לפלוני לנאמר לאלמוני, ובכל מקרה מסריו של רבי צריכים להיבחן באיזמל מנתחים עדין. כאשר בערוב ימיו הוא מצווה את בנו, ממשיך-דרכו, כיצד לנהוג ולהנהיג, הוא מורה לו: "בני, נהוג נשיאותך ברמים, זרוק מרה בתלמידים" (בבלי כתובות שם). נכון שתמהו בש"ס על הנהגה זו, שאינה מתיישבת לכאורה עם האמור בתהלים (טו, ד) "ואת יראי ד' יכבד" ועם המסופר על זקנו, "יהושפט מלך יהודה, כשהיה רואה תלמיד חכם, היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו, וקורא לו: רבי, רבי, מרי, מרי", ואולם מבחינים שם בין

³⁶ ראה ע' לוי, ש' קופר וא' אליצור, 'השפלה וטקסי השפלה במחלקה פסיכיאטרית סגורה – אלטרנטיבה לגופמן', שיחות 1 (1), עמ' 42-47.

³⁷ ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות, סימן י עמ' סא, וראה שם הערה ה, על המקור המדרשי.

³⁸ ראה י' דן, חסידות אשכנז בתולדות המחשבה היהודית, תל אביב, האוניברסיטה הפתוחה, ב, (5) עמ' 11; הנ"ל, י' דן, חסידות אשכנז, תל אביב 1992.

³⁹ ראה ד' כ"ץ, פולמוס המוסר (ירושלים 1972); הנ"ל, תנועת המוסר (ירושלים 1996); ת' רוס, 'המגמה האנטי-רציונלית בתנועת המוסר', עלי שפר – מחקרים בספרות ההגות היהודית, מוגשים לכבוד הרב ד"ר אלכסנדר שפרן, רמת גן 1990, מ' חלמיש (עורך), עמ' 145-162; אך ראה א' שביד, 'מיסטיקה יהודית לפי גרשם שלום', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (1983), עמ' 73, ביקורת על טענת התועלת שבהשפלה אשר רווחה בתנועת המוסר.

⁴⁰ אכן תמוהים עד לאחת דברי החות יאיר, באותה תשובה, המייחס את הדברים לא "רבי" אלא ל"רב - הוא רב אבא תלמידו המובהק והמובחר מתלמידי רשב"י מבעלי הסודות... איש אלהים קודש קדשים היה", ולכן "יגורתי לומר עליו כי באמת שלא כהוגן דיבר ולכן שקלא למטרפסי", באשר בכמה דוכתי אמר רב ששת עליו כד ניים ושכיב אמר רב להא שמעתתא". הדברים אף תמוהים שבעתיים, אחר שבהמשך הוא עצמו מזכיר בהקשר זה את "רבי".

הנהגה "בצינעא" – "מכבד כל אחד ואחד", ובין הנהגה "בפרהסיא" – "מטיל עליהם אימה להודיע נשיאותו". כך ביחס ל"נהוג נשיאותך" וכך, מן הסתם גם ביחס ל"זרוק מרה בתלמידים" - תלוי היכן, תלוי מתי, תלוי למי.⁴¹ מאחר וכך, הרי חובה לבחון את נשוא ההכלמה, להיות מודעים לטיב יחסי רב זה ותלמיד זה. באשר לרבי וללוי, הרי מן האמור בבבלי סנהדרין (יז ע"ב) אתה למד שיחסייהם היו כדי כך הדוקים, שבכל מקום שנאמרת לשון סתמית "למדין לפני חכמים" הכוונה היא "לוי מרבי" – "היינו לוי, שהיה למד לפני רבי". לאמור, לוי הוא התלמיד, בה"א הידיעה, של רבי. לכן, "מפני שרבי ידע בלוי שאדם גדול ומופלג הוא ולא היה ראוי שיטעה אם לא ממיעוט עיון והשגחה, לכן דיבר אליו קשות, חלילה לא מכעס או מגובה רוחו" (שו"ת חות יאיר, שם). ואולם האם ייחוד יחסים זה משקף כל רב וכל תלמיד?!

החות יאיר (שם) מוסיף וטוען שבדרך זו צריכים לבאר את "מה שקראו אמוראי לחביריהם תרדא", כמו גם את האיזכור המשפחתי – "ממולאי" – שנדונו לעיל, "כולם י"ל שהיו חביריהם וגדולים מהם ולא קפדי כלל". רוצה לומר: בהתאם לציפיות, אין זו השפלה, ויש בה תועלת.

העולם המחקרי תומך בגישה זו. Sarbin⁴² טען זה מכבר כי בפענוח אירוע השפלה יש לבחון את ההקשר התרבותי, שכן רק כך ניתן לקבוע כיצד הדבר אכן השפיע על המושפל, כיצד הגדיר את מצבו וכיצד התמודד/יתמודד עם המשבר. תגובה קשורה בזיקה הדוקה למיבנה החברתי אליו משתייך אותו אדם ואין די בראייה סובייקטיבית רטרוספקטיבית, כדי לקבע מסמרות כלליים, לכל הבריות ולכל הזמנים. חובה לערוך בזה איבחון עדין יותר, מקומי יותר, אישי יותר.⁴³

*

נשוב בקצרה למקרה שתואר בראש דברינו. גרוס סבורה שהנהגת המורה עפרה עם יוסי היוותה השפלה שלילית, שכן היא מתאפיינת בסוג הסטאטי. ההשפלה פתאומית ודרמטית, היא איננה חלק מהשיח הפנימי של הקבוצה, היא אינה חלק מתהליך של שינוי. עניינה בהוקעה והיא מטרה לעצמה. בהתאם לכך גוזרת עליה גרוס שפיטה מחמירה, עד קביעה (שם, עמ' 412) כי "חלים עליה מבחינה דתית-הלכתית כל האיסורים והחומרות המיוחסות להלבנת פנים". היא מוסיפה וקובעת (שם, עמ' 415) כי "הלבנת פנים" אינה רק משולה למוות אלא "עלולה להרוס את עולמו הרוחני-דתי הפנימי של התלמיד", על אחת כמה וכמה "נטילתה של המורה את תפקיד הקדוש ברוך הוא" שהיא "מעילה בתפקידה", יוצרת טשטוש "בין מקומה כבן תמותה לבין האל [...] מאפשרת לה להפעיל סנקציות שליליות ללא הגבלה, הנובעת מסמכותו הבלתי מוגבלת של האל".

דומה כי נקודתית, במקרה זה הצדק עם גרוס; כללית, לעומת זאת, התמונה עשויה להשתנות. המקורות הפרושים לעיל מראים בעליל שפיטה מחמירה ושלילה גורפת של ההכלמה, כללית ותמיד, אינה פשוטה ואינה מדוייקת. התחשבות באותם מקורות יהודיים רבים שכן צידדו בהכלמה, תוך הדגשת החובה להכניס

⁴¹ בל נשכח – כאמור לעיל - ש"זרוק מרה" זה, הפך לימים חלק מניסוח ההלכה נשואת דיונונו, הן בלשון הרמב"ם הן בלשון השלחן ערוך.

⁴² Sarbin, T. R. The Dangerous individual: An Outcome of Social Identity Transformations, British Journal of Criminology, 7, 285-295

⁴³ אגב כך נוסף שתי הערות: א. שלילה מוחלטת של זיהוי מורה/בורא, אינה עומדת במבחן דקדקני של מקורות תורניים, הרואים זיקה משמעותית ביניהם: "את ד' אלוקיך תירא – לרבות תלמידי חכמים" (פסחים כב ע"ב ועוד), ומשם מקור הלכות יראה וכבוד חכמים ומורים. ב. הנחה ש"סנקציות שליליות ללא הגבלה" הן מסמכות האל, היא אמירה בעייתית, שכן חזקה על דיין אמת שדינו אמת וצדק.

כל מקרה להקשר חברתי-תרבותי נכון לשעתו, עשויה לתת תשובה שונה למקרה שונה. עיתים ההנהגה הנכונה תהא דוקא "תוכחת מגולה ואהבה מסותרה".⁴⁴

*

לחיתום יודגש כי המסקנה מכל האמור לעיל, השמה את 'מדד האפקטיביות' כאמת-בוחן ראשית, אסור לה שתיתן – חלילה – הכשר לכל שהמורה, הסובייקטיבי, רואה כאפקטיבי. המבחן צריך לשלב מימד אובייקטיבי של נוהגים חברתיים-תרבותיים הרווחים אותה שעה באותו מקום, עם מימד סובייקטיבי של עולם תלמיד זה שלנגד עינינו. 'עולם ציפיות' התלמיד, שהוא חלק בלתי נפרד מן העולם החברתי-תרבותי הרווח, הוא גורם כבד-משקל, אפילו מכריע.⁴⁵ מאחר וככל הנראה, בעידן הנוכחי אמצעי זה פוחת והולך מאפקטיביותו, לכן 'למיחש מיבעי' ומשקל האיסור והשלילה הוא הגובר ועל פי רוב הוא המכריע.

⁴⁴ ראה הקדמת רמב"ן לפירושו לתורה: "ועם רבי אברהם בן עזרא תהיה לנו תוכחת מגולה ואהבה מסותרה".

⁴⁵ על חשיבות ההתנייה התרבותית ועל זיקתה להתפתחות חברתית, ראה Benedict, R. Patterns of Culture. New York: New American Library, 1950
Benedict, R. Continuities and Discontinuities in ; Culture. New York: New American Library, 1950
Cultural Conditioning. In: R.E. Muss, ed., Adolescent behavior and Society: A book of readings, 3rd ed. New York: Random House, 1980